

Horváth Sándor

Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban:
mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai
participáció egy élettörténetben

MTA doktori értekezés tézisei

Budapest, 2021

TÉZISEK

I. Tudománytörténeti előzmények, téma és célkitűzések

Az értekezés célja, hogy új megvilágításba helyezze a hatalom és egyén viszonyát a szocialista korszakban egyetlen ember élettörténetén keresztül társadalomtörténeti megközelítéssel. A fő kérdés módszertani jellegű volt: hogyan lehetséges az állambiztonsági és népbírósi források társadalomtörténeti felhasználása egyetlen hétköznapiak tűnő ember életének vizsgálatán keresztül, és miként válhat érthetőbbé ezekből a forrásokból a mindennapi társadalmi gyakorlatok és a politikai részvétel formáinak átalakulása a szocialista korszakban. Előfeltevésem az volt, hogy a magán- és közélet közötti határ élesebbé válása (Lampland, Betts), ezáltal a társadalom depolitizálódása elsősorban a hatalom érdekeit szolgálta. Ráadásul a politikai kérdések iránti érdeklődés elvesztésének látszata (Yurchak), és ennek reprezentálása elsősorban az uralmi rendszer és a szocialista nyelvhasználat (Kotkin) logikájából fakadt: azaz minél kevésbé igyekezett valaki „politizálni”, annál könnyebbnek tűnt boldogulása a magánéletben. Azonban a különböző rendszerek által elvárt nyelvhasználat elsajátítása már önmagában is érdekérvényesítést és politizálást jelentett, aminek egyetlen ember életútjában is kézzel fogható jelei voltak. Ezeknek a néha látványos, néha rejtett jeleknek a megértésére vállalkoztam értekezésemben.

Akadémia doktori értekezésem nagymértékben átdolgozott és jelentősen bővített szöveg a Feljelentés című könyvem kéziratához képest és elsősorban a mindennapi társadalmi gyakorlatok és a politikai participáció átalakulására fókuszál történettudományi kontextusban. A szélesebb közönség számára írt könyvben számos problémafelvető és kutatási kérdés elemzését rövidítettem és egyszerűsítettem, amelyeket az értekezésben részletesebben kifejtek szélesebb szakirodalmi kontextusban, akárcsak a kutatás módszertani és historiográfiai hátterét.

Főszereplőm – akit vasutasként, később bányásként, háborús bűnösként és állambiztonsági informátorként is csak Gy.-nek hívok (elsősorban még elő rokonai miatt) – élettörténetét rendre keresztelte az országos politika, annak ellenére, hogy közepes tanulóként, négy polgárral élete javát fizikai munkásként vagy alacsony irodai beosztásban a vasútnál, majd a bányánál töltötte egy kis faluban. Az elemzés középpontjában az az – első ránézésre hétköznapi – ember áll, akinek a feljelentésére egy számára idegen férfit a háború utolsó hónapjaiban kivégeztek. A feljelentés miatt a háború után háborús bűnösként népbírósi eljárást állították: előbb felmentették, majd három év múlva elítélték. Szabadulása után bányában dolgozott, 1956-ban munkástanács tag volt, majd több mint három évtizedre, Nagy Imre újratemetéséig az állambiztonság informátorává vált. Falujából írt jelentései a Kádár-korszak egyedülálló nézőpontját adják és lehetőséget adnak arra, hogy megértsük,

miként alakultak át a mindennapi társadalmi gyakorlatok és a politikai részvétel lehetőségei 1945 után.

Fő célkitűzésem az volt, hogy egyetlen ember életén, szűkebb környezetén és kapcsolatrendszerének vizsgálatán keresztül érthetőbbé tegyem azokat a folyamatokat, amelyek a 20. század második felében meghatározták a társadalom mindennapjait, az egyén cselekvési lehetőségeit és megváltoztatták a politikai participáció formáit, azaz a részvétel lehetőségét a politikai döntésekben (ezúttal helyi szinten). Ebből a szempontból kulcsfontosságú a mindennapi kollaboráció vagy együttműködés fogalmának bevezetése, amely ebben a szövegben az állampolgárok alkalmazkodását jelenti a hivatalosan elvárt nyelvi formákhoz. Egyúttal arra a kérdésre is keresem a választ, hogy milyen mértékben változtatta meg a köz- és magánszféra határait és a közéleti részvétel mintáit a második világháború és a kommunista diktatúra. A főszereplő a teljes Kádár-korszakban (1957-től 1989-ig) jelentéseket írt egy nógrádi bányászfaluból, álrúhás királyként a jelentésein keresztül osztott igazságot a falu ügyes-bajos dolgaiban, miközben az NB II-ben is játszó helyi labdarúgócsapat szakosztályának meghatározó embereként bejárta a bányavidéket. Első informátori feladatát az 1956. december 8-i salgótarjáni sortűzet kiváltó szereplők (akik a falujában éltek) és szociáldemokrata apósa miatt kapta, utolsó feladatát Nagy Imre 1989-es újratemetése kapcsán. A sortűz idején ő maga is megsebesült, de vélhetően nem ezzel vették rá, hogy jelentéseket írjon, hanem azzal, hogy 1948-ban háborús bűnösneként 10 év szabadságvesztésre ítélték, amelyből másfél év után kedvezményrel szabadult a politikai foglyok börtönévé váló, hírhedt Gyűjtőfogházból, illetve azzal zsarolták, hogy 1956-ban munkástanácstag volt. 1956-os munkástanácstagsága és az egykori háborús bűn együtt elégséges beszerzési alapul szolgálhatott.

Értekezésem legfontosabb kérdései a következők: Miként válik egy hétköznapi ember háborús bűnössé, majd három évtizedre az állambiztonság informátorává és eközben hogyan sajátítja el, majd alkalmazkodik az éppen aktuális uralmi rend nyelvéhez? Mindeközben milyen lehetősége marad (ha marad egyáltalán) egyéni döntésekre és politikai cselekvésre? Hogyan tudja érdekeit érvényesíteni és miért marad a hálózat tagja olyan sokáig? Miért mentik fel 1945-ben és miért ítélik el 1948-ban? Milyen cselekvési lehetőségei vannak a tárgyalóteremben és mennyiben fontos, hogy kik a tárgyalásának főszereplői, ki vesz részt a tárgyalásban? Mi a jelentősége annak, hogy mikor tartják a tárgyalást és a rendőrségi kihallgatást? Meg lehet-e élettörténete alapján mondani, miért vált besúgóvá, illetve hogy miért történhetett meg mindez? Mi volt az állambiztonság célja vele és neki mi volt a célja az állambiztonsággal? Hogyan tudott hatást kiváltani vagy érdekeit képviselni jelentéseivel és milyen mozgástere volt a jelentéseken belül? Milyen szerepe volt a helyi társadalomnak és tartótisztjeinek a jelentések létrehozásában? Mi volt a funkciója a sok jelentésnek,

amely létrejött? Miként viszonyult mindez az állami erőszak természetéhez és recepciójához? És végül, de nem utolsósorban: mit tudhatunk meg a társadalmi gyakorlatok változásáról és az egyéni érdekérvényesítés lehetőségeiről az élettörténetből?

A hatalom és az egyén viszonyának szocialista korszakbeli ábrázolására számos elméletet alkottak már a jelenkortörténettel foglalkozók. Ezek közül legismertebb és máig ható a totalitárius elbeszélésmódból fakadó hatalom-koncepció. A totalitárius elméletek elterjedése egy időszakra tehető a jelenkor-történeti kutatások intézményesülésével és két fő forrásra vezethető vissza (Arendt, Friedrich- Brzezinski). A jelenkortörténet kutatói számára az első kihívást a társadalomtudományos történetírás jelentette, az angolszász világban a hatvanas, Németországban a hetvenes években, ami a hatalomkoncepciót is nagymértékben átalakította (Magyarországon ez a folyamat a 2000-es évektől zajlott le). A totalitárius modell az 1970-es évekre elvesztette egyeduralmát a jelenkortörténet-írásban, nemcsak az európai, de az angolszász ún. „revizionista” iskola megjelenésével a szovjetológiai kutatásokban is (Siegel 1998, Fitzpatrick 2000, Hoffmann 2003).

A társadalomtudományos nézőpont lehetővé tette az interdiszciplináris módszerek elterjedését a történetírásban. Ezzel egyúttal lehetőség nyílt arra, hogy a kultúra fogalmát az 1970-es években középpontba helyező antropológia, majd a nyelvi fordulat következményeként a szövegközpontú elemzéseket már az 1980-as évek elejétől preferáló irodalomtudomány hatást gyakoroljon a jelenkortörténetre. A társadalomtudományos nézőpontot képviselő szovjetológus revizionisták második generációja, élükön Sheila Fitzpatrickkal, vagy a kultúratörténeti megközelítést a szovjetológiában meghonosító Stephen Kotkinnal a mindennapok sztálinizmusának kutatását helyezték vizsgálódásaik fókuszába. Hasonló folyamat történt – részben angolszász hatásra – a német történetírásban is a kilencvenes évek végén, ahol az NDK-kutatásban egyre inkább meghatározóvá vált a mindennapok története (Alltagsgeschichte), elszakadva múlt megközelítését addig uraló normatív beszédmódtól. Fenti irányzatok kérdésfelvetései mind nagy hatással bírtak munkám célkitűzéseire.

A hatalom diffúz, szétterjedő, többnyire Foucault-hoz kötött ábrázolása érthetőbbé teheti számos olyan történet születését, amelyek korábban elsősorban a totalitárius narratíva használatával tűntek elmesélhetőnek. Stephen Kotkin Magnyitogorszk történetén keresztül a sztálinizmust úgy ábrázolja, mint „értékrendet, társadalmi identitást, és életformát” megjelenítő hatalmat, amely ezáltal szétterjedhet a társadalom tagjainak mindennapi különleges vagy rutinszerű cselekedeteiben. Mary Fulbrook az NDK társadalmának kollaborációját elemezve folytatja ezt a gondolatot, és a hatalom kiterjesztését a festék kiömléséhez hasonlítja, „amely úgy terjed a társadalom szélesebb szövetén keresztül, hogy átszínezi a foglalkozások és társadalmi aktivitások széles ösvényeit, néhány területen látható és előnyös, máshol sötét és nyugtalanító.” A diffúz hatalom-koncepciójából is fakadóan

azonban számos történet és identitás köthető egy adott történeti eseményhez, amelyre párhuzamosan létező társadalmi identitások épülhetnek.

Ezeknek a társadalmi identitásoknak a folytonos átalakulásában és újrateremtésében tevékenyen részt vesznek ezen identitások reprezentációját előállító intézmények és a reprezentációt befogadó, fogyasztó társadalmi csoportok. Ez a fogyasztás azonban nem csupán passzív befogadás. A kulturális fogyasztásban résztvevők ugyanis éppúgy tevékenyen újratermelik, előállítják a társadalmi identitásokat, mint a reprezentáció előállításában részt vevő intézmények (esetemben Gy. éppúgy fontos szereplő, mint maga a hálózat). Vagyis a szocialista korszak uralmi mechanizmusai nem csupán áthatják a mindennapokat, hanem a mindennapok és a társadalom tagjai hasonlóképpen befolyásolhatják azt, hogy milyen társadalmi identitásokat reprezentál a diffúz-hatalom a kulturális fogyasztásban résztvevők számára. Emiatt az egymás mellett párhuzamosan létező identitások közötti döntések lehetőségéből fakadt a mindennapok során a társadalmi identitásképzés belső konfliktusa. Ez a jelenség új kutatási lehetőségeket nyit meg a szocialista korszak mindennapjairól szóló források elemzése során, amelyekből a hatalom nyelvének elsajátítása mellett az ahhoz történő társadalmi alkalmazkodás is megismerhető. A történeti szereplők így újra színpadra állhatnak cselekvő történelmi ágensként (agency), akik döntéseikkel akár még a „törvényszerű” vagy „strukturális” okokat is alakíthatják azok elszenvedése mellett (Gyáni 2011).

Bár 1945-öt nem kezelem éles korszakhatárként (ennek okait az első fejezetben fejtem ki), a háború alatt történetekkel kezdem az elbeszélést, mivel azok alapvetően meghatározták főszereplőm, Gy. sorsát: ezért az első fejezetben Gy. 1945 eleji feljelentésével és annak körülményeivel foglalkozom. Mivel az általa feljelentett, majd kivégzett ruszin vasutas személye fontos a feljelentés és a háború alatt történetek szempontjából, ezért a második fejezet a kivégzett vasutassal foglalkozik, akinek megismeréséhez sok szerencse és egy digitalizált levéltári forrásanyag is hozzásegített. 1945 első felében a helyi rendőrségek kulcsszerepet játszottak a települések életében, Gy. életében is: ezért a harmadik fejezetben arra keresem a választ, hogyan működött a rendőrség 1945-ben és miként hatott ez Gy. életére. Az 1945-ös népbíróságok új intézményként jelentek meg az országban és a háború lezárását is megjelenítették a propagandában: a több ezer népbíróság elé kerülő személy közül Gy. volt az egyik. A negyedik fejezetben azzal foglalkozom, milyen cselekvési lehetősége volt Gy.-nek 1945-ben a népbíróság előtt és kik voltak tárgyalásának főszereplői. Az ötödik fejezetben a bányászkolónia háborút követő mindennapjainak és Gy. gyermekkorának vizsgálata alapján arra keresem a választ, milyen mintái lehettek a politikai cselekvésnek Gy. számára 1945 előtt és közvetlenül utána? A hatodik fejezet pedig az 1948-ban börtönbe kerülő Gy. tapasztalatait meghatározó, állami erőszakot reprezentáló intézménnyel, a Gyűjtőfogházzal foglalkozik. A politikai participáció mintáira azonban nem csak az állami erőszak vagy településen történtek

megtapasztalása hatott, hanem az 1956-os forradalomban felszínre jövő cselekvési minták is. Ezért a hetedik fejezetben azzal foglalkozom, mi történt Gy. lakóhelyén 1956-ban (amely település lakói a salgótarjáni sortűz során meghatározó szereppel bírtak) és ez hogyan hathatott rá és az újjászervezett állambiztonsági szervezetre? A nyolcadik fejezet témája az, hogyan sajátította el Gy. a hálózati jelentések nyelvét és miként tudta azt a saját érdekeinek érvényesítésére felhasználni, míg a kilencedik fejezet a folytonosan változó ellenségkép megkonstruálásáról és az „ellenség” kiválasztásának módjáról szól. Gy. 1957 és 1961 közötti jelentései a kádári „konszolidáció” sajátos lenyomatait, ami a tizedik fejezet témája. A tizenegyedik fejezet fő kérdése, hogy miként válhatott egy egykori „kisnyilas” Gy. egyik elsődleges célszemélyévé, és hogyan igyekezett Gy. jelentéseiben saját céljait elfogadtatni. A tizenkettedik fejezet egy „politikai szabotázs” tűnő ügy felgöngyölítéséről, és a Kádár-korszak bányavidéken megjelenő korai gazdasági válságáról szól a bánya bezárása kapcsán. A tizenharmadik fejezet pedig Gy. nyugdíjas éveinek jelentésein keresztül a jelentések nyelvi elemeinek rituális ismétléséről és jelentések „hipernormalizáltságáról” szól.

II. Források és módszerek

E kutatás során a seregélyesi, kisterenyei és budapesti interjúk készítése mellett kilenc levéltár anyagában kutattam (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára; Budapesti Fegyház és Börtön Irattára, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos, Fejér, Heves és Nógrád Megyei Levéltára, MÁV Irattár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára) és legnagyobb meglepetésemre olyan részleteket is sikerült kiderítenem egy „hétköznapi” számító ember életéről, amire nem is számítottam. Ez a részletes dokumentáltság elsősorban a huszadik századi állami bürokrácia kiterjedtségének köszönhető. A korabeli sajtóanyagok is nagy segítségemre voltak, elsősorban a nyelvi minták hatásának vizsgálata során, mivel a hivatalos iratok és a sajtóban megjelenő írások között nem is volt olyan nagy nyelvi szakadék, mint azt talán gondolnánk. Ennek oka az volt, hogy a jelentések hatásosságának növelése érdekében Gy. és tartótisztje is előszeretettel használta fel a korabeli sajtóban megjelenő cikkeket.

Munkámban az élettörténeti módszert a mindennapok történetének és az oral history kutatási gyakorlatával kombináltam, ami annyiban új, hogy a hivatalos szövegek nyelvhasználata, a hivatalosan elvárt nyelvhasználat elsajátítása éppúgy az elemzés tárgyát képezte, mint a mindennapi társadalmi gyakorlatok átalakulása. Azonban miért éppen egy népbíróság által elítélt háborús bűnös és informátor vált az elemzés célpontjává, akiről éppen akkor árultak el a hétköznapinál többet a források, amikor nem éppen hétköznapi szerepben (vádolt, informátor) volt? Miért éppen bírósági és hálózat akták jelentik az elemzés kiindulópontját?

A válasz a politika és társadalomtörténet között létrehozott határ átlépésében rejlik, amelyben az élettörténeti módszer, a nyelvhasználat elemzése és a mindennapok története is segít. A mindennapok történetének középpontjában álló „hétköznapi emberek” számára ugyanis korántsem lényegtelen a politika. Sőt, éppen a politikához fűződő viszonyuk teszi őket gyakran a róluk szóló vagy általuk éppen politikai okokból létrehozott források főszereplőivé. Az a hálózati személy, aki hétköznapi szereplőként élte le életét, éppen azáltal politizált és hagyott nyomot magáról, hogy jelentéseket írt, vagy éppen azzal, hogy a népbíróság előtt politikai tartalmú vallomást tett. A hétköznapi emberek politikai participációja ezért a mindennapok története szemszögéből is fontos. Ennek a középpontba helyezése ráadásul lehetőséget ad arra, hogy „kibékítse” a köztörténeti narratívát követő „politikátörténet” és a hazánkban „társadalomtörténet” címszó alatt meghonosodó módszertanokat, vagy arra, hogy lebontsa a falat a totalitárius paradigma és az egyén döntési lehetőségeit középpontba helyező történeti megközelítés között. Emögött annak a felismerése is áll, hogy hétköznapi embereknek leggyakrabban a politikai cselekvés lehetősége vagy politikai hatalom nélküli embereket tartják, holott éppen a politikai cselekvés lehetősége vagy az ebben való hit adta meg a lehetőséget sokak számára, hogy nyomot hagyjanak magukról (Browning, Gyáni, Kotsonis). Vagyis a hétköznapi történelmi szereplők éppen akkor hagynak nyomot magukról a történeti forrásokban, amikor politikailag értelmezhető szerepet vállalnak vagy politikai jelentéssel bíró döntési lehetőség adatik meg a számukra (Badcock, Retish): legyen szó tömegmegmozdulásról, kollektív vagy egyéni erőszakról (Tulipán 2014, Apor 2021, Takács 2016), vagy érdekeik kinyilvánításáról (Standeisky 2010).

Amennyiben az olyan kategóriák, mint a „munkások” és „parasztok” kevésbé használhatók a történeti elemzéshez, mivel elsősorban a korabeli hivatalos nyelvhasználat tükröződik a róluk szóló iratokban, akkor csábító dolog a fenti kategóriákba sorolt embereket ideológiamentesen „hétköznapiak”, társadalmi gyakorlataikat pedig „mindennapiak” nevezni. A mindennapok történetének irodalma ennek nyomán egyre bővül, részben a mozgalminak is nevezhető szándék miatt, amely hangot akar adni a hangtalanoknak (voiceless), a történeti ágens szerepét a hatalom nélkülieknek (powerless) és az életmódra vagy a tapasztalatokra igyekszik koncentrálni. Ez utóbbi megközelítés szerint a hétköznapi emberek tapasztalatai mindennaposak voltak (ami a hétköznapi közeli rokona). A téma a tapasztalatok nehezen megragadható fogalma helyett akkor válik izgalmassá, amikor feltesszük az oximoronnak tűnő kérdéseket: mit és egyáltalán hogyan mondhattak a hangtalanok? Mit tehettek a cselekvési lehetőség nélküliek? Hiszen sem a mindennapok, sem a hétköznapi emberek fogalma nem pontosan meghatározható, az ebbe körbe sorolt jelenségek sokfélesége pedig zavarba ejtő. Ahogy arra Yani Kotsonis rámutatott, „a hétköznapi fogalmával megterhelve azt kockáztatjuk, hogy szem elől tévesztjük a kategória

hasznosságát, ami abban rejlik, hogy megmutatjuk, hogy az általunk hétköznapiaknak nevezett emberek valójában rendkívüliek, ha a megfelelő szemüvegen keresztül és a történész kreatív képzelőerőjével szemléljük őket.” Ennek oka pedig éppen az, hogy a forrásokban egyébként többnyire hangtalanok, cselekvési lehetőség vagy hatalom nélkülüként ábrázolt emberek megszólalnak (vagy hangot adnak nekik) és cselekszenek (vagy cselekvési lehetőséget tulajdonítanak nekik).

Az 1945 utáni korszak egyik legtömegesebben – ám gyakran inkább leleplezés céljából – elemzett forrástípusában, a hálózati jelentésekben vagy bírósági perekben éppen ez történik: hiszen hangot kapnak olyan történelmi szereplők, akik korábban hangtalanok tűntek, sőt, a hálózat vagy a bíróság olyan beszédhelyzetet teremt, amelyben úgy tűnik, a megszólalóknak cselekvési lehetősége van. Éppen ezért a történelmi elemzés kiváló terepül szolgálhatnak az állambiztonsági források annak a folyamatnak a megértéséhez, amelyben a „hétköznapi” szereplők a „mindennapi” gyakorlataikat megjelenítik és átalakítják nyelvhasználatukat egy uralmi rend elvárásainak megfelelően. Ennek oka pedig az, hogy éppen abban a pillanatban, amikor ezekben a forrásokban látszólag megszólalnak, hétköznapi, hangtalan és politikai hatalom nélküli emberből rendkívülivé válnak, (látszólag?) hanggal és cselekvési lehetőséggel.

Azonban az állambiztonsági forrásokat vagy bírósági iratokat korántsem „fetisizálok” vagy tartom a korszak legfontosabb forrásainak, amelyekből fény derülhet a korszak legfontosabb összefüggéseire. Az erőszakszervezetek által létrehozott szövegek vagy oktatófilmek bornírtsága régóta közismert (Gyarmati, Papp Gábor Zsigmond). Ezért is használok számos párhuzamosan keletkezett forrást a helyi tanácsi iratoktól kezdve a sajtóban megjelent forrásokon keresztül az oral history interjúkig. Sokkal fontosabb ennél, hogy a bírósági és állambiztonsági iratok megtalálják lehetséges helyüket a szocialista korszakkal foglalkozó történelmi kutatásokban, és ne csupán a „leleplezés” vagy „múltfeltárás” nyelvén hasznosítsuk őket. Ezért az általam bemutatott elemzési lehetőség e hivatalos iratok társadalomtörténelmi kontextusának az egyik lehetséges megteremtését célozza (amire történtek már kísérletek, pl.: T. Lindenberger, Pető A., Takács T.). Egyúttal az is célkitűzés, hogy a totalitárius paradigma reneszánszára épülő, „ügynökleleplező” beszédmódtól eltávolodva megszilárduljanak az elemzés társadalomtörténelmi keretei az állambiztonsági iratok kapcsán is.

Az elemzés során ezért elsősorban nem a népbíróságok, az állambiztonsági hálózat vagy a beszerzés története érdekelt, hanem az a világ (vagy beszédhelyzet), amelyet a bírósági és hálózati akták teremtettek, amelyet a főszereplő és az aktákat olvasó, szerkesztő hivatalnokok és tisztek hoztak létre. Ez a képzelt, hivatali nyelven, aktákban létrehozott világ folytonosan a létező

társadalom tagjaira hivatkozott, azonban kérdéses, az miként hatott rájuk, egyáltalán volt-e átjárás a két világ között.

Előfeltevésem, hogy a hivatalos iratokban használt nyelvhasználathoz a szövegek megalkotói oly módon alkalmazkodtak, hogy azzal saját identitásukat is újrateemtették, ami meghatározta döntéseiket és cselekedeteiket. Kiindulópontom, hogy a totalitárius rendszerek polgárainak el kell sajátítaniuk egy új nyelvhasználati módot, hogy bizonyítsák lojalitásukat a politikai rendszerhez és érdekeiket érvényesíthessék. Az iparosítás elemzése során a Stephen Kotkin által bevezetett „bolsevik nyelven beszélő bolsevik” (speaking bolshevik) kifejezés egy új nyilvános politikai nyelvre utal, amely szerint mindenkinek, aki el akart érni valakit, önmagáról ezen az új nyelven kellett beszélnie. Azok, akik használták az új nyelvet, előbbre léphettek és boldogulhattak. Míg azok, akik nem használták, számos előnytől eshettek el, beleértve az oktatási és karrierlehetőségeket is. Ez a nyelvhasználati megfelelés számos új identitást is teremtett, hiszen például a hivatalos kérvények szerzőinek magukat foglalkozási besorolásuk alapján kellett identifikálniuk, így hirtelen a munkás, paraszt vagy éppen az értelmiség osztálykategóriáinak megfelelően ábrázolták magukat. Ennek függvényében, kimondva vagy kimondatlanul sokan magukévá tették azt a társadalomról szóló korabeli beszédmódot is, amelynek megfelelően a társadalmat a „munkás-paraszt-értelmiség” háromosztatú vetületeként ábrázolták, még akkor is, ha tudták, hogy sem a „parasztság”, sem a „munkásság”, sem az „értelmiség” nem létezett abban a formában, amilyenek a korabeli iratok azt láttatták (Fitzpatrick).

A Kotkint követő évtizedekben a bolsevik nyelvhasználat fogalma a szakterület tudományos lingua francájává vált, és számos új tudományos munka született az égisze alatt. Ebben a „szocialista emberek” nemcsak „bolsevikul beszélnek”, hanem „elsajátítják a bolsevikságot”, „bolsevikul gondolkodnak”, „bolsevik tudatosságra tesznek szert”, „bolsevikul cselekszenek”, „állandó párbeszédet folytatnak a bolsevizmussal”, és csiszolják „személyes bolsevizmusukat” (vö. Krylova, Hellbeck).

Azonban – bár néha úgy tűnhetett – a szocialista korszakban sem állt meg az idő. Az új nyelvhasználat elsajátításának módja és az, hogy milyen nyelvet kell használni a hatékony érdekérvényesítéshez nem csupán generációnként, hanem akár évtizedenként is változott. A különböző társadalmi háttérű szereplők eltérő módon használták az elvárt nyelvet az uralmi rend más-más szintjén és másféle helyzetekben. Még a háborút követő politikai rendőrségi kihallgatások, majd a népbírósi perek – melyek az új nyelvhasználat elsajátításának egyik első állomásaiként is értelmezhetők – sem írhatók le egy lineáris változást követve, ami az 1945 utáni politikai térfoglalás és csatározások eltérő ütemének is betudható a különböző intézmények szintjén. Más szavakkal: másképp kellett érvelni a rendőrségen, az igazoló eljárás során, a népbíróságokon (évszámtól és

testülettől is függően), a sajtóban, a helyi és az országos politikában, és később hasonló eltérés mutatkozott a hálózati jelentésekben elvárt nyelvhasználatban időben és térben is. Ráadásul az 1945-öt követő éveket felnőttként átélő emberek vagy a hálózatba 1957 után belépő hálózati személyek számára az új nyelvhasználat elsajátítása más-más ütemben történt, attól is függően, melyik intézménnyel találták szembe magukat. Ezért egyetlen ember életéhez kapcsolható hivatalos iratok nyelvhasználatának az elemzése is számos történeti megfigyelésre adhat alkalmat, különösen az időbeli változások megragadására, ami a történettudomány kérdésfeltevéseinek egyik alapvetése (Glaeser).

Fentiek miatt döntöttem úgy, hogy a hivatalos akták (különösen a hálózati jelentések nyelvének) elemzéséhez a társadalomtörténeti életrajz műfaját használom, amely egyetlen ember életét és a vele kapcsolatos iratokat az őt körülvevő társadalom kontextusában értelmezi (Kövér). Ez a műfaj értelmezésben (noha számos más értelmezése létezik) igyekszik a történelmi ágensek döntési lehetőségeit feltárni és megérteni. Hogyan követhető egy ember életén és élettörténetéhez kapcsolódó szövegek nyelvhasználatán keresztül az őt körülvevő társadalom története? Ezért nem egyszerűen a hétköznapi emberekre összpontosítok, hanem az emberek egy meghatározott csoportjára, akik egy életrajz szereplői, és ezek a szereplők és az általuk létrehozott szövegek inkább az eszközei az elemzésnek, nem pedig a „múlt lenyomatai”.

Mára az állambiztonsági iratok forráskritikája alapján lassan evidenciának számít, hogy az állambiztonsági iratok tartalma nem csupán a kutatóknak, de az iratok kortárs olvasóinak sem elsősorban a korabeli valóságot, hanem az állambiztonság és a párt felől érkező elvárásokat tükrözte (Rainer, Farkas, Takács). A mindennapi kollaboráció fogalmának használatával – eltávolodva az ügynökügyek kijelölte szűk ösvénytől – értelmezhetőbbé válik a rendszer működése, legyen szó a különböző generációk kommunizmus-/szocializmusképéről, a politikai participáció átalakulásának lehetséges formáiról, vagy a pártállam – többnyire megszemélyesített – intézményeiben dolgozók arcának és döntéseinek megismeréséről. Hiszen a párt vagy az állambiztonság gyakran csupán megszemélyesített fogalomként jelenik meg a történeti elbeszélésekben (pl. mit tett, mire törekedett), holott éppúgy hús-vér emberek működtették, mint más társadalmi intézményeket.

Ebben rejlik az állambiztonsági iratok társadalomtörténeti „újrahasznosításának” egyik legnagyobb lehetősége, amire az akadémiai doktori értekezésemben is törekedtem, azonban számos más forrástípust is bevonok az elemzésbe. Hiszen a hálózatot személyes döntéseikkel is befolyásoló emberek működtették, akár csak a pártot, így kiváló forrásul szolgálhat az uralmi rendszer eltérő szintjein álló szereplők motivációinak megértéséhez. Az állambiztonság tagjai ugyanis, az akták létrehozói éppúgy a társadalom részei voltak (nem is kis számban), mint ahogy a sokak által csupán áldozatként kezelt, „megfigyelt” társadalom tagjai – miként arra már Sandrine Kott is felhívta a

figyelmet. Ezért az állambiztonság és a társadalom kapcsolata helyett jóval gyümölcsözőbbnek tűnik, ha az állambiztonsághoz kapcsolódó történelmi ágensek döntéseit magából a társadalomból fakadó döntési lehetőségként elemezzük. Hiszen az a hallgatás, amely a hatalom titkait (a jelentéseket) övezte, éppúgy a társadalom hallgatása volt, mint az aktákról szóló 1989 utáni fecsegés (Kott 2007).

Így ahelyett, hogy csupán azt vizsgálánk, milyen „valóságot” ábrázoltak az állambiztonsági jelentések (ami szintén legitim terepe a történelmi kutatásnak), arra is figyelhetünk, hogy maguk a jelentések milyen társadalmi mintákat és beszédmódokat követtek, illetve hogyan sajátították el az állambiztonsági akták szereplői az uralmi rendszernek megfelelő nyelvhasználatot. Másképp fogalmazva: a hálózat a társadalom szerves része volt, abból nőtt ki, nem pedig fölötte állt – még ha szuronyok nélkül elképzelhetetlennek látszott is a pártállami uralmi rendszer fennmaradása. Ennek függvényében a társadalom korántsem fordult el a politikától („depolitizálódott”, mint az oly gyakori közhely a korszakkal kapcsolatban), pusztán az élet számos olyan hétköznapi területe is politikává vált, amely korábban nem számított annak a ruhaviselettől a kulturális fogyasztásig (Valuch). Azaz, ha már az előre lefutott „választás” nem volt releváns a politizálás szempontjából, akkor a társadalom tagjai *a politikai részvétel új formáit* alakították ki (Faucher).

Bármennyire részletesek és egymással akár egybevethető információkat is adnak a levéltári iratok, ezt a társadalomtörténelmi életrajzot, különösen a családi emlékezethez kapcsolódó történeteket nem tudtam volna megírni oral history interjúk nélkül, ezért az életrajzi módszert az oral historyval igyekeztem ötvözni. S bár az interjúk a múltnak csupán lenyomatát adják, elsősorban a múlt elbeszélésének módjairól tudósítanak, ebben a kutatásban nagyon gyakran szinte kizárólagos elsődleges forrásként is fel lehetett őket használni, mivel más forrás egy-egy élethelyzetről vagy családi történésről egyszerűen nem volt. Ezért gyakran az interjúpartnerek által adott információk segítettek újabb levéltári iratok felkutatásában vagy fordítva, a levéltári iratok az interjúpartnerek keresésében. Persze az interjúkban elmondottak hitelessége – akárcsak a levéltári iratoké – megkérdőjelezhető, és éppúgy forráskritikával kell kezelni őket, mint a levéltári forrásokat – amit igyekeztem is megtenni. A múlt effajta elbeszélése lehetőséget teremt arra, hogy az egyes szereplők ne csupán a történelmi folyamatok elszenvedői, hanem aktív cselekvői, döntési lehetőségek birtokosai legyenek. Így cselekvésnek számít az is, hogy egy adott szituációban miként reprezentálta magát valaki, milyen szavakat használt, amikor beszélt. Ugyanakkor a cselekvő személy nem feltétlenül racionális történetet jelenít meg élettörténete elmesélése közben, ahogy azt alapvetően referenciális műfajként a történetírás megkövetelné, hanem egy nyitott történetet (Levi 2000).

III. Eredmények

A kommunizmus megvalósítását célként kitűző, államszocialista bürokrácia erőszakos fellépése és a paternalista, társadalmat átformálni szándékozó jóléti rendszer az utópisztikus célkitűzésekből következtek és alapvetően meghatározták a politika participáció módjait. Mindez abból a felvilágosodás koráig visszavezethető gondolatból származott, miszerint a társadalom nem eleve adott, hanem átalakítható, formálható a saját elképzeléseinknek megfelelően, amihez számos intézmény felhasználható, beleértve a rendőrséget és az igazságszolgáltatási szerveket is. Az állam egyik kézzel adott (a lakástól a nyugdíjrendszerig), másik kézzel az adományokra hivatkozva pedig elvett (autonómiát vagy magántulajdont). Ám ebben az esetben sem alakult ki konszenzus a társadalomban, mivel nem ugyanazok kaptak, mint akiktől elvettek. Ezért is sántít az a megközelítés, amely a diktatúrát konszenzusok/megegyezések/társadalmi kompromisszumok rendszerére („Konsensdiktatur”) épülőnek véli, ami rögtön nyilvánvalóvá válik, ha a rendszer normatív szintjét elhagyjuk és társadalmi „mélyfúrásokkal” próbáljuk megérteni annak működését.

Maga az állam is rendre változtatott azon, hogyan viszonyul az utópia megvalósításához szükséges alapelveken. Ahogy arra Valuch Tibor rámutatott: „[...] a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. [...] A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabb formában támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is.” (Valuch 2013) Gy. történetéből az is kiderül, hogy nem csupán az állami intézmények támaszkodtak a magánkezdeményezésekre, hanem a magukat együttműködőként feltüntetni képes állampolgárok is erőteljesen támaszkodtak az állami intézmények „szívességeire”, és emiatt készségesen sajátították el azt a nyelvhasználatot, amellyel érdekeiket érvényesíthették.

Az erőszak az utópisztikus célkitűzésekből következett. Az állami erőszakot a pártbürokrácia tagjai nem egyszerűen az elnyomás kellékeként jelenítették meg, hanem olyan eszközként, amelyet egy jobb és tisztább társadalom létrehozásának céljából alkalmaznak (Holquist 2003). Ráadásul mindezt a szovjet bolsevikoktól átvett „kulturnoszty” jegyében „nevelési” szándékkal is tették, amelyben a kultúra „kulturált viselkedésként” mindennapi magatartásformának számított. Mindez az „alsóbb rétegek” felemeléséért indított, kelet-európai állami missziók felvilágosult abszolutista tradícióra is épült (Lebow 2013). S bár a régióban a kommunisták hatalomra kerülése előtt az autoriter rendszerek korántsem számítottak új jelenségnek, a társadalom teljes felügyelete az egymást váltó, egyre jobban megszervezett állami bürokrácia számára inkább volt áhított cél, mint mindennapos gyakorlat. Ez tetten érhető nem csupán rendészeti szervek átalakulásában, hanem az

új szociálpolitikai és munkaügyi intézmények létrejöttében is, melyeken keresztül az állami elvárásoknak megfelelően „a társadalom és az országos politikai hatalom sokkal közelebb került egymáshoz.” (Bódy 2010) Összességében – ahogy Deák István írja – ebben a térségben mégis nagyobb volt a zűrzavar, mint az állami felügyelet lehetősége a második világháborúig (Deák 2003).

Ehhez képest 1945 után Kelet-Közép-Európában a kommunista utópia megvalósításának érdekében építették ki a legjobban szervezett állami bürokráciát, ám még ez sem tudta teljesen ellenőrzése alá vonni a társadalmat. A társadalom tagjai az adott politikai keretek között és elsősorban a szocialista nyelvhasználatból fakadó elvárásoknak megfelelően képesek voltak befolyásolni szűkebb környezetük történéseit. Vagyis, ha apolitikusnak is tűntek vagy annak ábrázolták magukat (ami elvárás volt velük szemben), rendszeresen politizáltak, és sajátos „nyelvi leleményekkel” hatást gyakorolhattak a korántsem egységes állami bürokrácia működésére is, ahogy ezt Gy. is tette a népbíróságon, majd jelentéseiben. Ez nem azt jelentette, hogy politizálásuk leszűkült volna a hatalommal szembeni mindennapi ellenállásra (ami részben a társadalom bináris értelmezéséből fakad – vö. Scott 1985), sokkal inkább apolitikusnak tűnő politizálással tevékenyen résztvettek az uralmi rendszer alakításában, egyúttal fenntartásában.

Kihasználták azt is, hogy maga a kommunista párt sem létezett soha egységes értelmezői közösségként, nem csupán a párt és a pártonkívüliek, hanem a pártapparátus tagjai között is folytonos viták zajlottak (Kende 2014). Ezt bizonyítja Varga Zsuzsanna is az agrárlobbi kapcsán, aki azt követi nyomon, milyen sajátosságokat eredményezett az agrárpolitikában, hogy már 1953-tól rendszeresen vitatkoztak a szovjet kolhozmodell másolásának problémáiról (Varga 2013). Azonban nem csupán a párt nem volt homogén, hanem magának az „ellenségnek” a képe is folyton változott.

Az ellenség megkonstruálására és az ellene folytatott harcra, a „feketézőktől” a „kulákokig”, az „ellenforradalmároktól” a „huligánokig” azért volt szükség, hogy a rendszerből fakadó állami erőszaknak fiktív célpontjai legyenek (Goldman 2011, Baráth 2011). Azonban az „ellenség” megkonstruálásában nem csupán az állampárti bürokrácia, hanem maguk az állampolgárok is résztvettek, saját érdekeiknek megfelelően is, mint az Gy. történetéből kiderül, jelentésekkel, feljelentésekkel, tanúvallomásokkal, és ami a legfontosabb: az ellenségkép folytonos megváltozását lehetővé tevő nyelv használatával.

Mint az az értekezésből is kirajzolódik, nem azért számítottak 1957–1958-ban a szociáldemokraták potenciális ellenségnek, mert valóban veszélyesek voltak, hanem az állambiztonság szervezeti átalakítása miatt, amelyben a szociáldemokraták megfigyelése hangsúlyos volt. Majd miután – egy újabb szervezeti átalakítás után – már ez nem volt olyan fontos, hanem helyettük a „volt csendőrök és horthysták” váltak a megfigyelés célpontjává, belőlük vált ellenség.

Így szinte bárki a megfigyelés és állami erőszak céltáblájává válhatott, hiszen nem a tevékenysége, hanem a szervezeti célok határozták meg, hogy ki az ellenség. Az ellenség azonban elsősorban nem egyénileg vagy informatív csoportokhoz tartozás alapján került meghatározásra, hanem úgy, hogy ki milyen (akár korábbi) formális intézmény vagy szervezet (egykori) tagjaként tevékenykedett (pl. egykori csendőr, egykori „Hunyadi-páncélos”, a szociáldemokrata párt egykori tagja, munkástanács-tag, stb.).

Ezért válhatott az állami erőszak az egyik – ha nem a legfontosabb – állami „adminisztratív eszközzé” a szovjetizált országokban, így Magyarországon is (mint a parlamentáris demokráciákban a törvénykezés, az adórendszer vagy a szerződéseken alapuló viszonyok). Az erőszak alkalmazhatóságának hatékonysága és mértéke persze évtizedről évtizedre változott. Az ötvenes évek elején vagy a korai Kádár-korszakban jóval elfogadottabb volt a pártállami intézmények és pártnyilvánosság szemében, mint a késeiben. Ám ez nem jelenti azt, hogy az erőszak ne lett volna mindvégig jelen a diktatúra eszközeinek tárházában, és hogy a társadalom tagjai ne tanulták volna már meg igen korán, hogy ki vannak szolgáltatva az állami erőszaknak. Ettől nem a diktatúra „puhult” vagy „keményedett”, hanem a benne élők valóságérzékelése változott. Ezzel párhuzamosan az állami erőszak alkalmazása a valószínű helyett egyre inkább már csak lehetségessé vált, ami már önmagában is elégnek tűnt a rendszer fenntartásához.

1956 tapasztalata a pártvezetők számára legitimációs probléma volt. Felismerték, hogy nagyobb társadalmi támogatottságot csak úgy lehet elérni, ha a párt eltekint többek között az erőszak nyílt (hivatalos diskurzusban is megjelenő) alkalmazásától. Ezért is volt szükség arra, hogy az 1956 után a megtorlás vagy a kollektivizálás során alkalmazott erőszakot a nyilvánosság előtt tabusítsák. A tét nem az erőszakmentesség, hanem a jó szándék propagandisztikus bizonyítása volt. Épp az ehhez hasonló – a tömegebázis megteremtésére törekvő – eljárások tették lehetővé, hogy a Kádár-korszak megváltoztassa az állampolgárok és a párttagok valóságészlelését, amelynek során a nyelvhasználat hasonlóképp technikai eszközzé vált, mint az erőszak.

Ahogy azt Rainer M. János megfigyelte, maga a kádárizmus éppen a világérzékelésben, a tapasztalatokról folytatott diskurzusban jelentett szakítást a klasszikus sztálinizmussal. Ám ez a szakítás lassú és fájdalmas volt, hosszú évek alatt ment végbe. Első lépésként a tapasztalatok kifejezésére lehetőséget adó (egyúttal azokat megkonstruáló) nyelvet kellett megváltoztatni (Ö. Kovács 2012). Ezek alapján a leírt és nyilvánosság előtt kimondott szövegek nyelvhasználatát tették, sőt, politikai participációként is értelmezhető.

A hivatalos szövegekben megjelenő „jó állampolgár” (amilyenek Gy. is akart látszani, hogy jelentéseit elfogadják) odafigyelt szinte mindenre, és nem csupán magánszorgalomból, alakoskodásból, félelemből, javítási szándékból, vagy kényszerből. Gy. élt a rendszer által felkínált

lehetőséggel, hogy befolyásolja a maga és környezete életét. Gy.-nek minden helyzetben volt legalább résnyi döntési lehetősége. Időnként szabadon dönthetett még egy totálisnak tűnő diktatúrában is, néha pusztán csak azért, hogy befolyásolni tudja saját és környezete életét álrühában vagy a mindennapokban igazságtevőként.

Egyéni döntéseinek lehetőségei abban a társadalmi térben keletkeztek, ahonnan származott, és ahol később élt. Ez nem azt jelenti, hogy azért jelentette fel a ruszin vasutast, mert erre környezete predesztinálta. Egyéni döntései számtalan irányba elvihették volna életét, ám a döntési lehetőség a kezében volt. Bármennyire igyekeztek is felügyelni és elnyomni minden egyéni szándékát, számos esetben rajta múlt, hogyan alakul a sorsa. Ha nem kíséri ki a nagy hóban Székesfehérvárról Seregélyesre Vaszilt, akkor a ruszin vasutast nem végzik ki. Ha nem várja meg Székesfehérváron a rendőröket, hanem hazamegy Kisterenyére, akkor talán nem is tartóztatják le. Ha a bírósági tárgyaláson nem küzd igazáért, nem vonultat fel tanúkat, hanem a rendőrségi verés hatására feladja, vagy ha nem húzódik el tárgyalása az 1945-ös választások utánra, akkor már 1945-ben elítélik. A Gyűjtőfogház után sem volt törvényszerű, hogy visszamenjen a bányába dolgozni, ám más lehetőséget nem nagyon láthatott. 1956-ban nem volt törvényszerű, hogy munkástanács tag legyen, mégis beválasztották. Éppúgy nem volt törvényszerű az sem, hogy bekapcsolódjék a hálózati munkába, hogy beszervezzék, hogy jelentéseket kezdjen írni vagy írásukat 1989-ig folytassa. Szinte bármikor kiszállhatott volna, egyáltalán nem volt fontos informátor, élete javát tartalékosként töltötte el a hálózatban, miközben Sebes apró-cseprő ügyeiről jelentett. Mégis, folyamatosan együttműködött félelemből, megszokásból és haszonlesésből (önérdekből). Részben az is motiválhatta, hogy így időnként a saját céljaira tudta felhasználni az állambiztonság hatalmát, legyen szó egyéni érdekeiről vagy valaki feljelentéséről. Közben szép lassan titkos hivatalnokká vált, akinek életformájához hozzátartozott a jelentésírás és a következő találkozói időpontjának számontartása. Bár olykor burkoltan szabotálta a hálózati munkát, nem tett kísérletet arra, hogy kilépjen. Megvárta, amíg a hálózat és a rendszer maga bomlik fel, amit Nagy Imre újratemetése egyértelműen jelzett számára. Mindeközben baráti körében – ahol nem tudtak jelentéseiről – a másik, pártállamhoz korántsem olyan hű identitását is meg tudta őrizni.

Ahhoz, hogy egy állambiztonsági jelentést komolyan vegyenek vagy elfogadjanak, azt a megfelelő formában kellett benyújtani, a pártállami ügyintézés és különösen az állambiztonság diszkurzív stílusának megfelelően. Így a jelentések szerzői, köztük Gy. is, számos stílus- és retorikai elemet alkalmaztak annak érdekében, hogy céljaikat elérjék. Az állambiztonsági jelentések szerzői és szerkesztői (a „nem hivatásos informátorok”, a tartótisztek és utóbbiak felettesei) a hivatalos nyelvet úgy alakították, hogy a társadalomról szóló eszményített, hivatalos valóságképet reprodukálják. A tömeges, erőszakos kényszerítés hatására létrejött jelentések egyik célja a „jó

állampolgár” társadalmi identitásának és a helyi közösségek „osztálykategóriáinak” ábrázolására használt narratívák megváltoztatása volt. A szerzők és szerkesztők (informátorok és tartótisztek) munkájuk korai szakaszában, amelynek során megtanulták, hogy mit várnak el tőlük, és hogyan feleljenek meg ezeknek az elvárásoknak, elsajátították az állambiztonság nyelvét, és közben kihasználva hozzáférésüket az állambiztonsági hálózathoz saját személyes céljaikat is megvalósíthatták helyi közösségeikben. A jelentések funkciója tehát egyrészt retorikai volt: azért készültek, hogy a bürokráciát táplálják. Másrészt olyan eszközként szolgáltak, amellyel szerzőik a hálózat többi tagja körében jóváhagyást nyertek személyes, mindennapi céljaiknak. A jelentések írása, amely egyfajta képzési időszakként is felfogható, tehát nem egyszerűen a társadalmi ellenőrzés gyakorlását szolgálta, hanem a társadalom tagjai által a hatalom kisajátításának eszközeként is szolgált olyan konkrét személyes célok érdekében, amelyeknek gyakran közvetlenül kevés vagy semmi közük nem volt a rezsim céljaihoz.

Így az állambiztonsági szervezet nem csupán ellenőrző vagy büntető, hanem pedagógiai intézményeként is értelmezhető Katherine Verdery megközelítése nyomán, amelynek működéséből elsődlegesen maguk az informátorok és tisztjeik tanultak (Verdery 2014). Vagyis a látszólagos társadalmi felügyelet helyett (amely csalóka volt) a legfontosabb cél maguknak az informátoroknak/ügynököknek a „jó oldalra” állítása volt a hivatalos nyelv megtanítása révén. Ebben a tanulási folyamatban Gy. és tartótisztje (hiszen együtt tanultak jelentést írni) azt a bürokratikus nyelvet is elsajátították, amelynek használatát elvárták tőlük, és amelynek alkalmazásával egyéni, apró, mégis gyakran politikai alapon előadott céljaikat is könnyebben elérhették.

A hivatalosan elvárt nyelvhez történő alkalmazkodás, a mindennapi kollaboráció Gy. számára a politikai participációt is jelentette. Alexei Yurchak szerint a szabályokat követő szövegek szerzői egyre többet kölcsönöztek egymástól, minimalizálva a személyes felelősséget és az egyéni stílust (Yurchak 2006), ami igaz az állambiztonsági jelentések és bírósági iratok nyelvhasználatára is. Az ideológiai szövegek nyelvezete egyre inkább normalizálódott, nehézkessé, ön-idézetté és körkörösé vált, akárcsak Gy. jelentései. Ez a nyelv vált azzá, amit Yurchak *hipernormalizáltak* nevezett. Míg a társadalom változott, a hivatalosan elvárt nyelvhasználat alig, ami kiüresítette a tekintélyelvű diskurzus fogalmait (pl. osztályharc), azok fokozatosan eltávolodtak eredeti jelentésüktől, ami lehetővé tette a hivatalos nyelvet használók számára, hogy a szövegeket saját igényeiknek megfelelően alakítsák. Ezáltal, aki a hivatalos nyelvet használta, kettős identitásra tett szert, mivel egyrészt reprezentálta lojalitását a rendszerhez, másfelől – a kiüresedett fogalmak használatával – saját érdekeit és céljait is megjeleníthette.

Emiatt – Yurchak elméletét adaptálva – egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a tekintélyelvű diskurzus performatív aspektusai, ezzel párhuzamosan az általa konstruktív aspektusoknak hívott jellemzők („valóságról szóló beszámolók”) háttérbe szorultak. Nem az számított, hogy mit, hanem hogy miként mondják, mit érnek el vele és milyen hatást válthatnak ki (ez utóbbit hívja Yurchak performatívnak). Így a politizálástól történő elhatárolódást (ami Gy. szövegeiben rendre megjelenik), a maga sajátos módján történő fontos politikai reakciónak is lehet tekinteni, a társadalom „depolitizálódását” pedig a politikai részvétel alternatív módjának. Azonban nem egyszerűen „passzív rezisztenciaként” értelmezve a távolmaradást a formális politikától (pl. a formális választások eredményei iránti érdektelenséget), hanem ennél többnek: a hivatalos nyelv – olykor tudatosan túlzásba vitt – használata révén történő érdekérvényesítés eszközeként is.

A „valóságról szóló beszámolók” háttérbe szorulása nem azt jelentette, hogy ne kellett volna szorosan kapcsolódni a jelentések világában tényként megjelenő események részletezésétől vagy el lehetett volna szakadni azoktól. Ahogy azt Andreas Glaeser (2011) a Stasi jelentések kapcsán megfigyelte, fontos stratégia volt az állambiztonságon belüli írásbeli kommunikációban, hogy a szövegek létrehozói tartózkodtak a messzebbre mutató hipotézisek megfogalmazásától vagy az integratív értelmezésektől. Gy. és tartótisztjei a tényösszefoglaló formájában írták meg a szövegeket, az elemzés legfeljebb a tényként ábrázolt események közötti szelekcióban jelent meg: hogy mi került a jelentésbe, és mi nem. Egy adott értelmezés mellett szinte sosem érveltek, mivel ezt nem várták el tőlük, sőt, akár bajt is hozhatott a fejükre. A tényösszefoglaló forma ugyanakkor nem a helyi társadalom, hanem a jelentések világában megjelenő alternatív valóság ábrázolásának hatásosságát segítette: ezáltal a performatív jelleg dominált a tényösszefoglalókban is.

A politikai passzivitás Gy. jelentéseiben kifejezetten pozitív tulajdonság, hálózati szempontból kedvező vélemény volt a megfigyeltre nézve. A kiüresedett hivatalos nyelv használata ezzel a „politika” vagy politikai participáció alternatív formáit hozta létre, még akkor is, ha ezt a nyelvet használók nem voltak hajlandók álláspontjukat ezzel az ideológiailag „szennyezett” szóval, azaz a „politizálással” megnevezni (egy olyan szóval, amelynek jelentését a pártállam által megszabott feltételek szerint határozták meg). A politikának ezt az alternatív formáját nevezhetjük „apolitikusnak ábrázolt politikának”, amikor Gy. más szájába adva a politikaiként is értelmezhető kijelentéseket tulajdonképpen politizál, „önfejlően” érvényesíti érdekeit, befolyásolni akarja környezetét és az állambiztonsági hálózatot. Ez az alternatív politizálás nem volt sem állampárti, sem államellenes; sokkal inkább – a kádárizmusra jellemző módon – a valóság tevékeny újraértelmezését jelentette új, nem bináris (pl. lojális/ellenálló) fogalmakkal. Ebben a megközelítésben a mindennapi kollaboráció nem egyszerűen lojalitást, hanem sajátos érdekérvényesítést és alternatív politizálási módot is jelentett, ami az élet szinte minden területére hathatott.

Az állambiztonság szervezete 1956 után, Gy. betanításának időszakában átalakulóban volt, ami Gy. korai jelentéseinek tartalmára is rányomta bélyegét. A szervezet csak 1962-re stabilizálódott, amikor is megszilárdult, hogy milyen társadalmi kategóriák alapján sorolják be Magyarországon az állambiztonság látókörébe 1956 után bekerülő 120 000 főt a nyilvántartási regiszterbe (Baráth 2013). E besorolási szempontok azután a mindennapokban azoknak a körét is meghatározták, akik között informátorokat illetve „ellenségeket” kerestek. 1957 után az állami bürokrácia a párttagokat velük intenzíven együttműködő csoportnak, a bürokrácia informális részének tartotta, így őket nem kellett feltétlenül informátornak beszervezni (Krahlcsán 2012). Ezzel szemben az „ellenség” tökéletes informátornak számíthatott, mivel a többi „ellenségről” adhatott tájékoztatást megbízhatatlansága ellenére. Ám az „ellenség” számát 1957 végén 200-300 ezer főben korlátozták, mivel a nyilvántartott, „ellenségesnek tartható” személyek száma addigra felülmúlta a félmilliót, s ez áttekinthetlenné tette az irattárat (Borvendég 2012). Ezen belül a különösen veszélyesek számát először 6-7 ezer, majd később 10-15 ezer főben maximalizálták (Baráth 2011).

Így közvetve irattári szempontok is meghatározták, hogy kit tekintenek „ellenségnek”, milyen kategóriába sorolják, és a róluk szóló jelentéseknek milyen funkciót tulajdonítanak. Ebben a megközelítésben az állambiztonsági akták és a nyilvántartás irattári rendszere meghatározta a hálózat és az egyes informátorok feladatait: az irattár nem egyszerűen információt tárolt, hanem a kapacitások és a besorolások átalakításával befolyásolta a hálózat működését, közvetve a társadalmi tapasztalatok reprezentációját, sőt, ennek hatására magukat a társadalmi tapasztalatokat és az információk formai és tartalmi elemeit is. Ann Stoler antropológus levéltár-értelmezését alkalmazva (Stoler 2009) az irattermelő intézmények irattárai (állambiztonság, tanácsok, minisztériumok) nem csupán információt tároltak, hanem közvetve meg is határozták az információ létrejöttének, így magának a valóságértelmezésnek a folyamatát.

A jelentések szerzőinek azonban lehetőségük volt arra, hogy a kötött formába belecsempésszék e valóságértelmezésbe saját szándékaikat, és ha a megtanult írásbeli fordulatokat elég ügyesen alkalmazták, szándékaik egy részét érvényre is juttathatták, akár csak Gy. Emiatt számos frissen tanult stíluselemet alkalmaztak, hogy elérjék céljaikat. Korai jelentéseinek nyelvéből kiderül, hogy Gy. először a jelentések megírásához szükséges nyelvhasználatot sajátította el, majd személyes céljai érdekében munkáját önkéntes igazságtételi folyamatként ábrázolta, amely szorosan kapcsolódott az állam propagandisztikus céljaihoz. Ám a lojalitás önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy egy óvodai felvételt, vagy később, a hetvenes években egy magánvállalkozási engedélyt „a belügy” segítségével elintézzék. Amikor el akart valamit érni, fecsegni kezdett magán- vagy társasági életéről, a jelentésen belül feljelentést tett, néha a helyi hírlap cikkeit is segítségül hívta a

megfelelő szóhasználathoz, a hatás eléréséhez. Máskor politikai passzivitásként is értelmezhető, hogy szüksézávú jelentéseket adott, vagy azzal mentegettet embereket, hogy politikailag passzívak – ami a legnagyobb dicséretnek számított a hálózat szemében. Önmagát is hasonlóan ábrázolta, holott jelentéseivel folyamatosan befolyásolta környezete életét, hiszen beszélgetéseinek jelentős részét éppen azért terelte a politikára, mert feladatul kapta, hogy arról beszélgessen mindenkivel. Gy. az állambiztonság „pedagógiai szándékainak” megfelelően íróasztal nélküli bürokratává változott a jelentések szövegében, aki létrehozásukkor tudatosan alkalmazta az elvárt nyelvi mintákat.

Ráadásul, a szovjet intézmények, köztük az erőszakos szervezetek hazai megszervezése – mint más kelet-európai országokban is – inkább a „tökéletlen fordítás”, mint a reprodukálás vagy átültetés folyamataként értelmezhető (Pucci 2020). Ennek oka pedig az volt, hogy a helyi kommunisták önálló, autonóm cselekvőként értelmezték és követték a szovjet mintákat, amit a saját érdekeiknek megfelelően alakítottak. Ezt támasztja alá a Gy. ügyében 1945-ben a rendőrségen és a népbíróságon tett vallomások különbözősége is. Ráadásul az állami bürokrácia fellépése, valamint az eljárás módja a hétköznapi emberekkel szemben a propagandisztikus célkitűzések különbözősége miatt is eltérő volt, ami a hivatalos szövegek – köztük a periratok – performatív jellegéből is fakadt.

A kommunista hatalomátvétel és a háború alatt átalakult társadalmi normák egymásba fonódása hozzájárult ahhoz, hogy Gy.-nek a 1945-ös választások idején zajló perében a vádlottnak és a tanúknak mozgásterük legyen, s hogy felmentő ítélet születhessen a néhány hónappal korábban a politikai rendőrségen még teljesen egyértelműnek látszó ügyben. Ezt nemcsak a tanácsvezető bíró korántsem csupán adminisztratív szerepe tette lehetővé, hanem a rendőrségen belüli politikai csatározások, az 1945-ben szinte havonként változó bírósági gyakorlat és az ügyvéd fellépése is. A népbíróságok így propagandisztikus és más funkcióik mellett azt a szerepet is betöltötték, hogy a tárgyalóterem úgy működött, mintha az állam és az állampolgárok közötti politikai tárgyalások színtere volna, ahol az állampolgároknak vádlottként akár saját érdekeik érvényesítésére is lehetőségük nyílhatott szűkös keretek között (vö. Retish 2013). A kialakult igazságszolgáltatási rendszernek tehát kettős célja volt. Bizonyos szempontból úgy tűnt, hogy „demokratizálta” a bíróságokhoz való hozzáférést (és többféle módon lehetett elérni, hogy valakit perbe fogjanak), és lehetővé tette a régóta fennálló sérelmek és viták megoldását akár állami erőszakkal (egy érdekellentét megoldását politikai ügyben tett feljelentéssel); ugyanakkor a bosszúállás és a politikai célok megvalósításának eszközévé is vált.

Mindez átalakította az igazságszolgáltatás természetét 1945 után és megváltoztatta a politikai részvétel módjait azok számára, akik nem tudták nézeteltéréseiket állami intézményeken kívül rendezni, mivel politikai alapon a bíróságot könnyebben tudták segítségül hívni érdekeik érvényesítéséhez. Ez az értelmezési keret azt is lehetővé teszi, hogy a tárgyalóterem szereplőit ne

csupán egy gépezet fogaskerekeiként, hanem önálló cselekvőként is megérthessük. Gy. 1945-ös perének vizsgálata igazolja, hogy a döntések korántsem csak a tárgyalóterem kívül születtek. Azonban 1948-ban a népbíróság már más hely volt mint 1945-ben: Gy. ügye alapján úgy tűnik, a vádlottaknak jóval kevesebb cselekvési lehetősége volt, a népbírósági perek addigra gyakran valóban nem a tárgyalóteremben dőltek el.

Azonban a munkások érdekképviselete, politikai cselekvési mintái és reprezentációs módjai – a munkástanácsok későbbi felszámolása ellenére – nagymértékben megváltozott 1956 és a korábbi politizálási minták visszatérésének hatására. Ahogy arra 1956 kapcsán Standeisky Éva (2010) rámutatott: „A hatalmi, kommunikációs és kulturális űr nem maradhatott kitöltetlen: megjelentek az erőszakszervi és ideológiai nyomás alól felszabadult múlt olykor avított, olykor megújíthatósággal kecsegtető eszmei és hatalomgyakorlási rekvizitumai.” Ez Gy. és a nógrádi bányákban dolgozók politikai cselekvési mintáira is nagymértékben hatott.

A politikailag aktív családok – amelyek közül sokakat az ötvenes évek első felében sérelem ért – tagjai vagy közeli rokonaik 1956-ban is jóval aktívabbak voltak. Majdnem mindig ugyanazok a nevek ismétlődnek Kisterenyén is a pereket kiváltó lázadások vagy hétköznapi ellenállások idején: ugyanazok a családok folytatják a rebelliók történetét, csak mindig egy új generáció tagjai. Bár 1956 előtt nem beszélhetünk sehol tartós és szervezett politikai ellenállásról, az „ellenálló potenciál” – ahogy Rainer M. János (2007) hívja – családokhoz, szűk közösségekhez tapadva megőrződött, bármikor újra lehetett élesíteni, legyen szó helyi kisgazda, szociáldemokrata, vagy a háború előtt is aktív, sztrájkot szervező szakszervezeti vezetőkről. Gy. és apósa ellenálló potenciállal rendelkező személynek számítottak: az após politikai mozgalmi múltja és 1949-es pere miatt, Gy. pedig környezetében képzettnek számító politikai elitéltként.

Azonban Gy. nem csupán ennek, hanem bányáirnoki tapasztalatainak is köszönhette munkástanács-tagságát. Az ideiglenes munkástanács megválasztásakor ügyeltek arra, hogy bürokratikus intézményként a tanácsnak iratokat kell létrehoznia, ezért olyan – ellenzékinek számító – embereket jelöltek tagként, akik az ügyiratkezelésben is gyakorlottak. Az írni múlt megnyilvánult a jelentések nyelvezetében is, mivel gyakran jóval részletesebb jelentést írt, mint az feladata lett volna („egyebek közt jelentem”). A szövegekben nem maradhatott el – mindvégig Gy. jellegzetes megnyilvánulási formájaként – a „nép hangját” közvetíteni igyekvő igazságszolgáltatás sem. Gy. már első jelentései egyikében részletesen beszámolt egy olyan eseményről, a telepi jelmezbálról, amelynek leírására senki sem kérte, miközben saját céljait is igyekezett érvényesíteni és igazságot szolgáltatni a „nép nevében”, még hozzá nagyobb terjedelemben, mint a kötelező feladat esetében tette.

Gy.-nek alig másfél év alatt – amíg az 1956 utáni megtorlás malma lassan örölni kezdett – sikerült megtanulnia a hálózati nyelvet, amelynek használatát elvárták tőle. Sőt, a jelentésekben ábrázolt identitását is sikerült átformálnia: az „ellenségből” szövetségessé vált, a kisemberek érdekében felszólaló, a rendszert apró változtatásokkal jobbá formálni szándékozó állampolgár képét alakította ki magáról. A feladatain túlmenő, magánszorgalmú feljelentéseivel pedig egy olyan új nyelvi eszközt („egyebek közt jelentem”) teremtett magának, amelynek felhasználásával szinte bárkivel szemben bármely célja érdekében felléphetett. Meg is tette, hiszen hasznos kapcsolatnak számított: nagyon sok embert ismert, és sokakkal találkozott a faluban.

Gy. azt, hogy miként tudja a saját maga céljai kifejezésére hatékonyabban használni a jelentéseket következő tartótisztje idején sajátította el. Ebben nagy segítségére volt a folyton változó ellenségkép, ami nagyobb szabadságot biztosított neki abban, hogy az „új ellenségek” felkutatása és a róluk szóló beszámolókhöz csatolva saját céljait is kifejezésre juttassa. Gy. az „egyéb” kezdetű részekben – döntési lehetősége miatt – magánszorgalmú, ám hivatali formákat betartó feljelentővé vált, aki igazságot szeretne szolgáltatni visszásnak tetsző helyzetekben, egyúttal érvényesíteni érdekeit. Ezek a szövegek nagyon gyakran egy-egy konkrét személy ellen irányulnak, követve a feljelentés vagy hivatali iratok formáját. A tárgy gyakran sokkal konkrétabb, mint a megrendelésre készített jelentéseké.

Az 1956-os valódi szereplők helyett Gy. és tartótisztje képzelt ellenségekkel népesítette be a bányavidéket. Fantomok ellen harcolni hatékonyabbnak bizonyult, mint olyanokat a rendszer ellenségeként számon tartani, akiknek 1956 után valóban közösségsszervező erejük volt. Ezért is változott meg rövid idő alatt a megfigyelt személyek köre: míg 1959-ben a szocdemeket és munkástanácsosokat, addig 1961-ben már egyre több egykori „nyilast” vagy „csendőrt” kellett megfigyelni a forradalom hivatalos képének változása miatt, annak ellenére, hogy ők addigra már végképp nem sok vizet zavartak. Ekkor már nem csupán a Rákosi-féle vezetést tették felelőssé 1956-ért, hanem a háborút túlélő „belső burzsoá ellenforradalmi erőket” is (a hivatalos szóhasználatban pl. a volt horthystákat, csendőröket stb.). Ez a változás meghatározta Gy. következő években adott jelentéseinek témáit is. Ez a folyamat párhuzamosan zajlott 1956 állampárti átértelmezésével, amelynek egyik következményeképp hivatalosan megbocsátottak – amnesztia formájában – az 1956-os politikai elítélteknek.

Ahogy a rendszer ellenségképe változott, úgy változott Gy. feladatköre is: így annak igen kevés köze volt ahhoz, hogy jelenteni kell róla, hogy a megfigyelt személy milyen közösségsszervező erővel bírt a telepen. Ráadásul a múlt is egyre érdekesebbé vált a jelen helyett. Az egykori „kisnyilasok” állambiztonsági vizsgálata 1959-től egyre intenzívebbé vált, akárcsak a „fasiszta emigrációé”. A kádári konszolidáció és emlékezetpolitika fontos eleme volt, hogy hivatalosan olyan

embereket tettek felelőssé 1956-ért (ábrázoltak ellenségként), akiknek politikai szervezettsége nem vagy alig-alig létezett: közéjük tartoztak az egykori csendőrök és kisnyilasok. A múlt úgy került az állambiztonság fókuszába, hogy a pártvezetők is elkezdtek újraértelmezni saját múltjukat, részben propagandisztikus célokkal. Emiatt Gy. egyre gyakrabban kapta feladatul, hogy valaki, például a vele egykorú Fedeles Pál múltjáról érdeklődjön másoktól (ne pedig a jelenbeli cselekedetéről).

A véletlen és az informátor lehetőségei is eldönthették, kiből vált végül állandó célszemély, ezáltal „ellenség”. Korántsem csak az számított, milyen volt a magatartása vagy mennyire tarthatták veszélyesnek, hanem az is, mennyire volt megközelíthető egy informátor számára. Az „ellenség” kiválasztását tehát nagymértékben befolyásolta, kapcsolatba tudnak-e lépni vele: vagyis egy-egy „ellenség” megfigyelése inkább a hálózat kapacitásairól tudósít, mintsem az ellenség „veszélyességének” vagy „ellenzéki szerepének” mértékéről. Emiatt Gy. évekig olyan személyt figyelt, aki szinte senkivel sem barátkozott. A megfigyelés célja ezért nem egy veszélyesnek gondolt személy elszigetelése volt, hanem egyszerűen egy ellenségként számon tartott ember megfigyelése, egyúttal Gy. informátor feladattal való ellátása. Bár a jelentések nyelvéből úgy tűnik, a célszemély minden rezdülését követik, közben igen kétséges, mit tudtak meg róla ténylegesen. Persze Gy. maga is elrejtőzött ezekben a szövegekben. Róla többnyire azt tudjuk meg, hogy mit akart elérni a kötelező feladatokon kívül, egész pontosan kikkel volt haragban, kinek akart ártani, kit jelentett fel és hogyan.

A tartótiszt és a nógrádi hálózat szemszögéből 1962-re Gy. nem túl értékes informátor, azonban érdemes volt tartalékolni. A pihentetése, vagyis hogy nem kapott túl nehéz feladatokat, és havonta egyszer jelentett, hosszú távú – közös – érdek volt. A kisterenyei bánya bezárása után, Gy.-t nem helyezték át másik bányába, nyugdíjazták, így a föld alól, az aknából már nem írhatott jelentéseket. A labdarúgó szakosztályban betöltött fontos tisztsége miatt azonban továbbra is sok emberrel találkozott, sőt, új feladatait részben ezzel indokolták. Továbbra is igyekezett megőrizni a magánszorgalmú feljelentésből („egyebek közt jelentem”) származó lehetséges előnyöket, a közvetlen és titkos összeköttetést a hatalomhoz, amelyet saját érdekében is fel tudott használni. A bürokráciát képviselő Kovács szemében Gy. egy volt a sok tartalékos informátor közül, akiket bármikor elő lehetett venni, így erősítették az állambiztonság saját mindenhatóságába vetett hitét. A megfigyelt személyeket pedig nem azért választották ki, mert széles körű társadalmi kapcsolataik lettek volna vagy politikailag aktívak voltak. Ezzel szemben Gy. szinte mindenkit ismert, társasági ember volt, részben munkája, részben titkos megbízatásai miatt: őt valóban érdekes lehetett megfigyelni, ami tartótisztje révén meg is történt. A telep társadalmán belül fontos szerepet játszott, mivel összekötötte a régi szocdemeket (apósa baráti köre) az új munkástanácsosokkal (Gál), ismerte azokat, akiket jobboldaliként tartottak nyilván (Sebes), szinte minden szomszédja magánéletébe belelátott (Mentzer) és a társasági élet középpontja, a labdarúgócsapat körül is forgolódott. A

bányából is többféle embert ismert a vezetőktől, régi aknászoktól kezdve egészen az egyszerű csillésekig, mivel négy polgárral, egykori írnokként földalatti munkát végzett. Ezek alapján Gy. nem azért lett és maradt hosszú évtizedekig informátor, mert fontos értesülések birtokában volt, hanem azért, mert mélyen beágyazódott a helyi társadalomba. Ezt a jelentései terjedelmének a zömét kitevő egyéb, feladaton kívüli (fel)jelentései is bizonyítják, amelyekben többféle társadalmi hangot igyekezett megszólaltatni, hogy növelje beszámolóinak hitelességét. Mintha kis időre ő maga is bürokratává vált volna, íróasztal nélkül, aki számos emberrel találkozik, és panaszukat továbbítja.

IV. A doktori mű által tárgyalt kérdéskörökben a pályázó publikációi

Monográfia:

- *Feljelentés: Egy ügynök mindennapjai*. Bp.: Libri Kiadó (2017)

Szerkesztett kötetek és tematikus folyóiratszámok:

- *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*. New York (NY), London: Anthem Press (2017) (Apor Péterrel és James Markkal közösen)
- *Az ügynök arcai: Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Bp.: Libri Kiadó (2014), 456 p.
- *1956 and Resistance in East Central Europe: Thematic Issue of the Hungarian Historical Review* (ISSN: 2063-8647) pp. 739-932., 194 p. (2016) vol 5 (4), (Apor Péterrel közösen)
- *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (2015), 312 p.
- *Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe: Thematic Issue of the Hungarian Historical Review* (ISSN: 2063-8647), 254 p. (2015), vol. 4. (1)

Idegen nyelvű tanulmányok:

- Surveillance and Memory: Repositories of Cultural Opposition. In: Apor, Balázs; Apor, Péter; Horváth, Sándor (szerk.) *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*. Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences (2018) 351-368. (Apor Péterrel, Saulius Grybkauskasszal és Huhák Helénával közösen)
- Conclusion. In: Horváth, Sándor et al. (szerk.) *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*. New York - London: Anthem Press (2017) 329-338. (Apor Péterrel közösen)

- Closing the Past – Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary. In: Horváth Sándor et al.(szerk.) *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*. New York (NY), London: Anthem Press (2017) 105-128. (Apor Péterrel közösen)
- Introduction: Collaboration, Cooperation and Political Participation in the Communist Regimes. In: Horváth Sándor et al. (szerk.) *Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe*. New York (NY), London: Anthem Press (2017) 1-20. (Apor Péterrel és James Markkal közösen)
- Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW*, 4: 1 pp. 56-81., (2015)
- Über Spitzel und Kollaborateure: Zur Konferenz am Historischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* 7 (61): 4 pp. 408-411. (2012)

Magyar nyelvű tanulmányok

- Az áruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekérvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán. *KORALL: TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT* 17: 64 pp. 69-89., 21 p. (2016)
- 1945 és a háború társadalma: kutatási keretek. In: Bódy, Zsombor; Horváth, Sándor (szerk.) *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Bp.: MTA BTK Történettudományi Intézet (2015) pp. 7-12. (Bódy Zsomborral közösen)
- A per. Rágalom, feljelentés és lehetőségek egy népbíróági eljárásban 1945-ben. In: Bódy, Zsombor; Horváth, Sándor (szerk.) *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. 207-230.
- Az erőszak államosítása és a kollektivizálás - kutatási problémák és keretek. In: Horváth, Sándor; Ö. Kovács József (szerk.) *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Bp.: MTA BTK Történettudományi Intézet (2015) pp. 9-28.
- „Apa nem volt komcsi” - a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés határai. In: Horváth, Sándor (szerk.) *Az ügynök arcai: Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Bp.: Libri Kiadó (2014) 7-37.
- Az Ügynök meg a Lista: A kollaboráció mint emlékezhely. In: Dunai, Tamás; Oláh, Szabolcs; Sebestyén, Attila (szerk.) *Kultpontok: Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó (2012) pp. 139-152.,
- Az állambiztonság és az ifjúsági szleng a szocialista korszakban. In: Szemerényi, Ágnes (szerk.) *Folklór és nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó (2010) pp. 431-440.